

ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ

İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

Journal of the Faculty of Divinity of Çukurova University

Cilt / Volume: 25 • Sayı / Issue: 2 • Aralık/ December 2025 • 311-328

e-ISSN: 2564-6427 • DOI: cuilah.1757078

DEONTİK MANTIKTA PARADİGMATİK BİR DÖNÜŞÜM: ÇATIŞAN
DİNİ YÜKÜMLÜLÜKLERİN KLASİK VE MODERN ÇERÇEVEDE
BİÇİMSEL TEMSİLİ

*A Paradigmatic Transformation in Deontic Logic: The Formal Representation of
Conflicting Religious Obligations in Classical and Modern Frameworks*

Zeynep Çelik

Dr. Öğr. Üyesi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Mantık Anabilim Dalı, Kahramanmaraş, Türkiye
Assistant Professor, Kahramanmaraş Sütçü İmam University, Faculty of Divinity,
Department of Logic, Kahramanmaraş, Türkiye
zeynepcelik@ksu.edu.tr <https://orcid.org/0000-0001-9874-1058>

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/ Received: 02.08.2025

Kabul Tarihi/Accepted: 28.12.2025

Yayın Tarihi/Published: 31.12.2025

İntihal Taraması/Plagiarism Detection: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi/This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Zeynep Çelik)

Telif/Copyright: Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi/Published by Çukurova University Faculty of Divinity, 01380, Adana, Türkiye. Tüm Hakları saklıdır / All rights reserved.

DEONTİK MANTIKTA PARADİGMATİK BİR DÖNÜŞÜM: ÇATIŞAN DİNİ YÜKÜMLÜLÜKLERİN KLASİK VE MODERN ÇERÇEVEDE BİÇİMSEL TEMSİLİ

A Paradigmatic Transformation in Deontic Logic: The Formal Representation of Conflicting Religious Obligations in Classical and Modern Frameworks

Öz

Bu çalışmada, çelişmezlik ilkesinin klasik ve modern deontik mantık disiplini içindeki normatif işlevi, çatışan dini yükümlülükler bağlamında, karşılaştırmalı olarak ele alınarak, yaşanan paradigmatic dönüşüm incelenmektedir. Klasik deontik mantıkta çelişmezlik ilkesi, mantıksal tutarlılığın aksiyomatik bir önkoşulu olarak tesis edilmekte ve birbiriyle çatışan yükümlülüklerin aynı sistem içinde geçerliliği kesin surette dışlanmaktadır. Biçimsel tutarlılığı güvence altına alan bu paradigma, ne yazık ki eşzamanlı olarak uygulanması mümkün olmayan dini yükümlülüklerin temsilini sistem dışı bırakarak, normatif gerçeğin çoğulcu ve zaman zaman çatışmalı doğasını yansıtmakta yetersiz kalmaktadır. Buna karşılık, modern deontik yaklaşımlar—özellikle koşullu, dinamik ve çelişkiye toleranslı sistemler—çelişmezlik ilkesini bağlama, koşula ve semantik yapılanmalara bağlı olarak yeniden değerlendirmekte, böylelikle birbiriyle çatışan dini normların temsilini mümkün kılmaktadır. Bu çalışmada, çatışan dini yükümlülüklerin biçimsel temsili üzerinden, klasik deontik mantığın tutarlılık eksenli fakat dışlayıcı paradigmasından, çelişkilere açık, bağlamsal esnekliği yüksek ve temsil kapasitesi genişletilmiş modern yaklaşımlara geçişin örnek bir teorik zemini ortaya konulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Mantık, Deontik Mantık, Çelişmezlik İlkesi, Normatif Çatışma, Dini Yükümlülük.

Abstract

This study examines the normative function of the principle of non-contradiction within classical and modern deontic logic, in the context of conflicting religious obligations, through a comparative analysis, thereby exploring the paradigmatic shift that has taken place. In classical deontic logic, the principle of non-contradiction is established as an axiomatic precondition of logical consistency, and the validity of conflicting obligations within the same system is categorically excluded. This paradigm, which guarantees formal consistency, unfortunately fails to reflect the pluralistic and sometimes conflicting nature of normative reality by excluding the representation of religious obligations that cannot be applied simultaneously. In contrast, modern deontic approaches—particularly those involving conditional, dynamic, and conflict-tolerant systems—re-evaluate the principle of non-contradiction based on context, conditions, and semantic structures, thereby enabling the representation of conflicting religious norms. This study presents an exemplary theoretical groundwork for transitioning from the consistency-centred but exclusionary paradigm of classical deontic logic to modern approaches that are open to contradictions, highly contextually flexible, and have expanded representational capacity, through the formal representation of conflicting religious obligations.

Keywords: Logic, Deontic Logic, Principle of Non-Contradiction, Normative Conflict, Religious Obligation.

GİRİŞ

Toplumsal bir varlık olan insan gündelik yaşamında hem bireysel tercihleriyle hem de çok katmanlı normatif sistemlerin yönlendirici etkisiyle eylemde bulunmaktadır. Bu normatif sistemler —din, hukuk, ahlâk, gelenek, kültür gibi— bazı zamanlarda hem birbirleriyle hem de kendi içlerinde birbirini dışlayan olgulara dayandığından, karar alma sürecinde çelişkili yükümlülüklerle karşı karşıya kalınmaktadır. Özellikle bir eylemin yapılmasının veya yapılmamasının farklı normatif yükümlülük alanı doğurduğu durumlar ve bu durumlarda nasıl rasyonel karar verilebileceği sorunu ciddi bir problem alanı yaratmaktadır. Çoğu zaman birey, yerine getirilmesi gereken yükümlülüklerin tamamını karşılamak istese de bazı koşullar bu taleplerin bir arada gerçekleştirilmesini engelleyebilir ve bu da çatışmalara yol açar. Bireyin aynı anda birden fazla ve birbiriyle bağdaşmayan yükümlülükle karşı karşıya kalabileceği durumlar, halihazırda hem dini disiplinlerde (örn. Fıkıh) hem de normatif sistemlerin tutarlığı açısından deontik mantıkta ele alınmaktadır (Goble, 2005, s.462-465; Mishra & Sarma, 2022, s.178-179). Çalışmamızın bağlamında değerlendirildiğinde, dini nitelikli yükümlülük çatışmalarının biçimsel olarak temsil edilebilmesi için deontik mantığın sunduğu araçlardan yararlanmak mümkündür.

Normatif ilkelerin biçimsel düzlemde temsilini mümkün kılan deontik mantıkta, *olması gereken* (ought-to-be) ile *yapılması gerekenin* (ought-to-do) normatif statüsü, sembolik yapılarla ifade edilmektedir. Bu bağlamda üç temel modalite öne çıkar: yükümlülük/ödev (obligation/O), bir eylemin yapılmasının zorunlu olduğunu ifade eder ve $\Box A$ veya $O(A)$ sembolüyle gösterilir; yasak (prohibition-false/F), bir eylemin yapılmasının yasak olduğunu belirtir ve $\Box \neg A$ veya $O(\neg A)$ şeklinde temsil edilir; izin (permission/P) ise bir eylemin yapılmasına normatif bir engel bulunmadığını ifade eder ve $\Diamond A$ veya $P(A)$ ile gösterilir. Bu biçimsel temsil sayesinde, “A yapılmalıdır”, “A yapılmamalıdır” ve “A yapılabilir” gibi normatif önermeler, sistematik bir şekilde analiz edilebilir hale gelmektedir (Grünberg, 2000, s.313-315).

Fıkıhtaki normatif sınıflandırma kapsamında eylemler, yapılmaları ya da kaçınılmaları bakımından beş temel kategoriye ayrılır: farz, haram, mekruh, mubah ve müstehab.¹ Farz (ve vacip) olan fiiller, yapılması dinen kesin şekilde emredilmiş ve terk edilmesi günah sayılan yükümlülüklerdir; örneğin namaz kılmak ya da oruç tutmak gibi. Buna karşılık haram fiiller, kesin şekilde yasaklanmış olup yapılmaları ağır günah sayılır; örneğin adam öldürmek ya da kul hakkı yemek gibi. Mekruh eylemler doğrudan haram olmasa da hoş karşılanmaz ve terk edilmeleri daha uygun görülür. Müstehab fiiller ise yapılmaları sevap kazandıran, teşvik edilen davranışlardır fakat yapılmadıklarında günah kazandırmazlar. Son olarak mubah olan eylemler, dinen ne emredilen ne de yasaklanan, yapılması veya terk edilmesi bireyin tercihine bırakılan fiillerdir. Bu kategoriler, deontik mantıkta sırasıyla şu şekilde temsil edilebilir: Farz/Vacip olan fiiller, yapılması zorunlu olduğu için zorunlu ($\Box A$) olarak; haram fiiller, yapılması kesin olarak yasaklandığından yasak ($\Box \neg A$) biçiminde; müstehab fiiller, yapılması teşvik edildiğinden fakat zorunlu olmadığından önerilen (tercihen A) olarak; mekruh fiiller, doğrudan yasak olmamakla birlikte kaçınılması uygun görüldüğünden kaçınılması önerilen (tercihen $\neg A$) biçiminde; mubah fiiller ise yapılması ya da yapılmaması bireyin tercihine bırakıldığından, serbest ($\Diamond A \wedge \Diamond \neg A$) şeklinde ifade edilir. Bu biçimsel eşleştirme sayesinde, dinî hükümler deontik mantığın diline aktarılabilir ve böylece biçimsel sistemler içinde temsil edilebilir hale gelir. Ancak, bu temsilin sistematik tutarlılığı yalnızca normatif kategorilerin belirlenmesiyle değil, bu kategoriler arasında ortaya çıkabilecek olası çelişkilerin mantıksal olarak nasıl ele alınacağıyla da doğrudan ilişkilidir. Zira diğer normatif alanlarda olduğu gibi dini alanda da belirli bir eylemin aynı anda hem yapılmasının (farz) hem de yapılmamasının (haram) gerekli olabileceği durumlar, özellikle bağlamsal zorunluluklar veya karşıt görev durumlarında ortaya çıkabilmektedir. Bu gibi durumlar, normların sadece sınıflandırılmasını değil, aynı zamanda bu sınıfların biçimsel düzlemde nasıl birlikte işleyebileceğini sorgulamayı da gerektirir. Tam da bu noktada, klasik

¹ Bu beşli sınıflandırma (farz, haram, mekruh, mubah ve müstehab), dini normatif yapının genel çerçevesini yansıtmaktadır. Bununla birlikte, literatürde bu ana kategorilerin alt ayrımları ya da bunlardan farklı ilave normatif sınıflamalar da bulunmaktadır. Ancak bu çalışma, konunun kapsamı gereği söz konusu beş temel kategoriyle sınırlı tutulmuştur.

mantığın ve dolayısıyla klasik deontik mantığın temel yapı taşlarından biri olan çelişmezlik ilkesi (D ilkesi) kritik bir rol oynamaktadır.

Çelişmezlik ilkesi² geleneksel/klasik³ mantığın önemli yapı taşlarından biri olup “A ve A’nın değil (¬A) aynı anda doğru olamaz./ Bir şey aynı zamanda hem kendisi hem de kendisinden başka bir şey olamaz.” biçiminde ifade edilmektedir (Öner, 2011, s.15) Konumuz bağlamında değerlendirecek aynı anda hem bir eylemin yapılması gerektiği ($\Box A$) hem de yapılmaması gerektiği ($\Box \neg A$) öne sürülemez; çünkü bu durum, normatif sistemin iç tutarlılığını ihlal eder.⁴ Klasik deontik mantık, bu tür çelişkili yükümlülükleri sistem dışı bırakarak biçimsel tutarlılığı korumayı amaçlasa da (Goble, 2005, s.463) dini buyruklar gibi çok katmanlı ve zaman zaman karşıt içerimli yükümlülükleri temsil etmekte ciddi sınırlılıklara sahiptir. Özellikle dindarların hem bireysel takva yükümlülüklerini hem de toplumsal sorumluluklarını aynı anda yerine getirmekle yükümlü olduğu çelişkili durumlar, sistem içinde formel olarak modellenemez hale gelmektedir. Bu durum, klasik sistemin dışlayıcı doğası nedeniyle çoğunlukla sistemsel bir *patlamaya* (deontic explosion)⁵ yol açmakta; yani çelişkili önermelerden her şeyin türetilebileceği absürt sonuçlara kapı aralamaktadır. Dolayısıyla, çelişmezlik ilkesinin normatif yapılardaki mutlak statüsü yeniden sorgulanmalı; özellikle dini normatif çoğulluk içeren bağlamlarda bu ilkenin temsil gücünü sınırlandırıcı etkisi teorik düzeyde tartışmaya açılmalıdır.

Postmodernist düşünce, özne-merkezli ve bağlamsallığa dayalı yaklaşımıyla yalnızca bilgi kuramında değil, mantığın temel ilkelerinde de radikal bir paradigma dönüşümüne yol açmıştır. Bu dönüşümün en çarpıcı görünümünden biri, çelişmezlik ilkesinin artık evrensel ve mutlak bir mantıksal düstur olarak değil, bağlamsal, yoruma açık ve çoğul normatif düzeneklere uyarlanabilir bir temsil aracı olarak yeniden değerlendirilmesidir. İşte bu çalışmada, söz konusu dönüşümün deontik mantık disiplini içerisindeki yansıması, özellikle dini yükümlülükler arasında ortaya çıkan çelişkilerin biçimsel olarak temsil edilebilirliği bağlamında incelenmektedir. Zira aynı eylemin, farklı dini buyruklar veya bağlamsal durumlarda nasıl biçimlendirileceği, klasik mantık sistemlerinin öngördüğü tutarlılık şartını ciddi biçimde zorlamaktadır. Bu bağlamda çalışmanın amacı, çelişmezlik ilkesinin deontik mantıktaki teorik konumunu tarihsel ve sistemsel bir perspektiften ele alarak, dini çatışmaların biçimsel düzlemde nasıl anlamlandırılabilceğini ortaya koymaktır.

Çalışmada ilk olarak, klasik deontik sistemlerde çelişmezlik ilkesinin mutlaklaştırılış biçimi, hangi mantıksal aksiyomlara dayandığı ve bu yapının, çelişen dini yükümlülükler gibi olgular karşısında ne tür temsil sorunları doğurduğu analiz edilecektir. Ardından, modern deontik yaklaşımların bu ilkeye karşı geliştirdiği eleştirel bakış açıları ile alternatif modelleme yöntemleri

² İlk olarak Aristoteles tarafından; “Aynı özneye, aynı zamanda ve aynı bakımdan aynı nitelik yüklenemez ve aynı anda o nitelik yadsınamaz” şeklinde formüle edilmiştir (Aristoteles, 2011, 1005b19–20)

³ Geleneksel mantık, kökeni Aristoteles’e dayanan, kavramlar, önermeler ve özellikle kıyas üzerine kurulu bir sistem olup hem Batı düşüncesini hem de Farabî, İbn Sînâ ve Gazâlî gibi İslam düşünürlerinin katkılarıyla gelişen mantığını buna karşılık klasik mantık, 19. yüzyılda Frege, Russell ve Whitehead gibi düşünürlerin çalışmalarıyla gelişen, önermeler ve yüklem mantığı gibi sembolik yapıların esas alındığı, matematiksel temelli bir mantık anlayışıdır. Her iki mantık sistemi de iki-değerli (bivalan) yapıda olmalarından dolayı, özdeşlik ilkesi ($A = A$), çelişmezlik ilkesi ($\neg(A \wedge \neg A)$) ve üçüncü şıkkın imkânsızlığı ilkesi ($A \vee \neg A$) gibi klasik ilkeleri ortak biçimde kabul ederler. Bu üç ilke gerek geleneksel gerekse klasik mantığın kurucu dayanakları arasında yer almaktadır. Diğer bir ifadeyle geleneksel mantık Aristotelesçi mantığa verilen isim olup arap mantığını da içine alan bir sistemdir. Klasik mantık ise önermeler mantığı, yüklem mantığı gibi sembolik yapıları içine alan mantık sistemidir. İki mantık sisteminin ortak yanı çift değerli olmaları ve konumuz açısından bakıldığında özdeşlik, çelişmezlik ve üçüncü şıkkın imkânsızlığı ilkelerini temel aksiyomlar olarak kabul etmeleridir.

⁴ Bu ilkenin oluşturduğu çelişkiye/tutarsızlığa bazı çalışmalarda ikilem denilmekle birlikte geleneksel mantıkta “ikilem” (dilemma), yapısal olarak farklı bir anlam taşımakta ve geçerli çıkarım biçimlerinden birini ifade etmektedir. Klasik anlamda ikilem, öncülleri bitişik ve ayrık şartlı önermelerden oluşan, her bir seçeneğin ayrı ayrı değerlendirilerek aynı sonuca götürüldüğü bir kıyas türüdür. Bu tür bir çıkarımın geçerli sayılabilmesi için üç şart gerekir: büyük önerme doğru olmalı, küçük önermede üçüncü bir ihtimal olmamalıdır ve sonuç geçerli biçimde çıkarılabilir olmalıdır (Özel, 2020, s.103). Küçük önerme, büyük önermedeki bileşenleri ya onaylar ya da reddeder; bu doğrultuda sonuç olumluysa yapıcı ikilem, olumsuzsa yıkıcı ikilem adını alır (İmamoğlu, 2018, s.115).

⁵ Bu ifade klasik mantıktaki patlama ilkesinin (ex contradictione quodlibet: “bir çelişkiden her şey çıkar”) deontik versiyonudur.

incelenecektir. Bu doğrultuda üç temel sistem üzerinde durulacaktır: *Koşullu Deontik Mantık* (Dyadic/Conditional Deontic Logic), normatif yükümlülükleri bağlamsal koşullara bağlı olarak formüle edebilme kabiliyetiyle; *Dinamik Deontik Mantık* (Dynamic Deontic Logic), yükümlülüklerin zaman ve eylem sırasına göre güncellenebilirliğini hesaba katan yapısıyla ve *Çelişkiye Toleranslı Deontik Mantık* (Paraconsistent Deontic Logic), çelişkili yükümlülüklerin sistem içinde ifade edilebilirliğini mümkün kılan yaklaşımıyla ele alınacaktır. Bu üç yaklaşım aracılığıyla, dini bağlamda ortaya çıkan çelişkili yükümlülüklerin hem mantıksal tutarlılığı bozulmadan hem de normatif gerçekliğe uygun biçimde nasıl temsil edilebileceği tartışmaya açılacaktır. Böylece bu çalışmada, klasik deontik mantığın aksiyomatik sınırlılıkları ve çelişkileri dışlayıcı doğası açığa çıkarılarak, modern sistemlerin, özellikle dini alandaki çatışmaları bağlamsal düzeyde modelleyebilme gücü ortaya konmaktadır. Neticede deontik mantıkta paradigma düzeyinde yaşanan dönüşümün teorik zemininin, dini düzlemde ortaya çıkarılması amaçlanmaktadır.

1. KLASİK DEONTİK MANTIKTA ÇATIŞAN DİNİ YÜKÜMLÜLÜKLERİN TEMSİL EDİLEBİLİRLİĞİ

Deontik mantık,⁶ temelde normatif yargıların dilsel ve mantıksal çözümlemesini yapan (Çilingir, 2018, s.25), klasik modal mantığın (özellikle sistem KD'nin) önemli bir türüdür (Føllesdal & Hilpinen, 1971; Royakkers, 1998, s.17). Deontik mantığın farklı biçimlerini formel olarak ifade eden birçok sistem geliştirilmiştir. Bu sistemlerden ilkinin Mally, "A, B'yi gerektirir" ifadesini " $A \supset !B$ " biçiminde formüle ederek, beş temel ilke üzerine kurmuştur:

1. A, B'yi gerektiriyorsa ve B'den C çıkıyorsa, A, C'yi de gerektirir.
2. A hem B'yi hem de C'yi gerektiriyorsa, A hem B'yi hem de C'yi (birlikte) gerektirir.
3. A, B'yi gerektiriyorsa, bu ancak "A ise B olması gerekir" şeklinde zorunlu bir ifade ile mümkündür.
4. Koşulsuz olarak zorunlu olan bir şey, zorunludur.
5. Koşulsuz zorunlu olan bir şey, kendi olumsuzunu gerektirmez (Lokhorst, 1999).

Bu ilkeleri biçimselleştirmek için Mally, bir önerme sabiti olan U'yu (koşulsuz zorunlu olan) ve tek-yerli bir önerme operatörü olan !'ı (zorunludur ki) kullanmıştır. "A, B'yi gerektirir" ifadesini " $A \supset !B$ " biçiminde ifade etmiş ve aşağıdaki aksiyomları tanımlamıştır:

- MD1: $((A \supset !B) \wedge (B \supset C)) \supset (A \supset !C)$
- MD2: $((A \supset !B) \wedge (A \supset !C)) \supset (A \supset !(B \wedge C))$
- MD3: $(A \supset !B) \equiv !(A \supset B)$
- MD4: !U
- MD5: $\neg(U \supset !\neg U)$ (Lokhorst, 1999, s.273-282).

Mally'nin ortaya koyduğu kuram, klasik önermeler mantığına dayalı bir yapıya oturtulmuş olması nedeniyle hem yapısal olarak aşırı kapsayıcı hem de açık biçimde çelişen sonuçlara yol açmıştır. Zira Mally, sistemini kurarken normatif düzenlemeleri yalnızca ideal durumlara özgü olan, "olması gereken" önermeleri üzerinden temellendirmiş, ancak bunların pratik eylemle ilişkisinin nasıl kurulacağına dair gerekli ayrımı ihmal etmiştir. Bu yaklaşım, özellikle normatif düzeyde çelişen yükümlülüklerin—örneğin aynı eylemin hem yapılmasının (*farz*) hem de yapılmamasının (*haram*) gerektiği durumların—temsili mümkün kılmamaktadır. Haliyle Mally'nin sistemi, normatif önermeleri yalnızca idealize edilmiş, bağlamdan bağımsız ve çatışmasız koşullarda ele almakta; gerçek yaşamda sıklıkla karşılaşılan, çoklu normatif kaynakların bir arada işlediği karmaşık durumları dışlamaktadır. Sistemin, yükümlülükleri

⁶ Bu mantık sistemine *deontik* ifadesini dâhil eden ilk düşünür Ernst Mally'dir. Mally 1926 yılında yazdığı *Grundgesetze des Sollens. Elemente der Logik des Willens* adlı eserinde kendi gereklilik mantığını "deontik" olarak nitelendirmiş ve onu biçimsel olarak ortaya koymuştur (Mally, 1926).

bağlama özgü semantik değişkenlikler çerçevesinde esnek biçimde işleyebilecek mantıksal donanıma sahip olmaması, özellikle dini bağlamda ortaya çıkan çelişkili yükümlülüklerin biçimsel olarak temsilini imkânsızlaştırmaktadır. Bu nedenle, Mally'nin kuramsal çerçevesi her ne kadar tarihsel olarak öncü nitelik taşısa da çatışmalı normatif düzeneklerin temsilinde ciddi yapısal yetersizlikler sergilemektedir.

Mally'nin ardından deontik mantık Georg Henrik von Wright'ın 1951 yılında yayımlanan *Deontic Logic* adlı çalışmasıyla daha sağlam bir temel kazanarak, modern anlamdaki Standart Deontik Mantık (SDL) olarak şekillenmiştir. Bu sistemin temel aksiyomlarından biri, $OA \rightarrow \neg O\neg A$ biçiminde ifade edilen tutarlılık aksiyomudur. Bu aksiyom, herhangi bir eylemin hem yapılmasının hem de yapılmamasının aynı anda zorunlu olamayacağını ifade etmektedir (Føllesdal & Hilpinen, 1971, s.13). SDL'nin temelinde şu üç operatör bulunmaktadır:

- $O(A)$: A yapılmalıdır (yükümlülük)
- $P(A)$: A yapılabilir (izin)
- $F(A)$: A yapılmamalıdır (yasak)⁷

Bu operatörler aracılığıyla normatif ifadelerin mantıksal analizi yapılmakta, tutarlı norm sistemleri kurulmakta ve normatif akıl yürütmenin geçerliliği değerlendirilmektedir (Horty, 2001, s. 96–121). Yükümlülük⁸ operatörünün temelini oluşturan beş ilke⁹ ve dini normlara uyarlanmış halleri şu şekildedir:

O1: $O(A) \supset \neg O(\neg A)$ –Emredilen şey yasaklanmamıştır (veya emredilen şeye izin de verilir.)

O1 maddesinde formüle edilen deontik çelişkinin yokluğu ilkesi, klasik deontik mantığın temel aksiyomlarından biridir ve şu varsayıma dayanır: Eğer bir eylem yapılması bakımından zorunluysa ($\Box A$), aynı anda o eylemin yapılmasının yasaklanmış ($\Box \neg A$) olmaması gerekir. Yani bir normatif sistemin geçerli sayılabilmesi için çelişkili yükümlülükleri dışlaması, tutarlılığı garanti altına alması gerekmektedir. Bu ilke ihlal edildiğinde, bir eylem hem emredilmiş hem de yasaklanmış hale gelir; bu ise sistemin tüm normatif çıkarımlarını geçersiz kılabilen bir mantıksal tutarsızlık doğurur (Føllesdal & Hilpinen, 1971, s.24–25; von Wright, 1971, s.132–133). Dolayısıyla O1 ilkesi, klasik deontik sistemlerde çelişmezliğin zorunlu koşulu olarak işlev görmektedir.

Söz konusu yapı, biçimsel düzeyde tutarlılığı sağlamada güçlü bir mantıksal çerçeve sunsa da pratikte karşılaşılan çok boyutlu ve çatışmalı normatif durumları temsil etmekte sınırlı kalmaktadır. Bu durum, yalnızca seküler etik örneklerde değil, dini normatif bağlamlarda da sıklıkla gözlemlenmektedir. Örneğin, bir kişinin farz olan bir ibadeti (örneğin cuma namazını cemaatle kılmak) yerine getirmesi beklenirken, aynı zamanda başkasının canını kurtarma gibi acil bir durumda orada bulunması ahlaken ve dinen zorunlu hale gelebilir. Bu bağlamda birey, aynı anda hem bir ibadeti ifa etmekle ($\Box A$) hem de o ibadeti terk edip başka bir hayati sorumluluğu yerine getirmekle ($\Box \neg A$) yükümlü görünmektedir. O1 ilkesine sıkı sıkıya bağlı klasik sistemler açısından bakıldığında, bu durum açık bir deontik çelişki olarak değerlendirilir ve sistem dışı bırakılır. Benzer şekilde, bir kişinin yalan söylemenin haram olması kuralıyla bağlayıcı olduğu ($\Box \neg Y$) bir durumda, başkasının canını kurtarmak için yalan söylemesi gerekiyorsa ($\Box Y$), ortaya çıkan normatif çatışma, O1 ilkesinin öngördüğü çelişmezlik koşulunu ihlal eder. Bu tür çatışmalı yükümlülüklerin klasik deontik mantıkta temsil edilememesi, dini normatif sistemlerin çok katmanlı ve bağlama duyarlı yapısına karşılık veremeyen biçimsel bir yetersizliğe işaret etmektedir.

⁷ Bu operatörlerin dini yükümlülüklerdeki karşılığı bir önceki bölümde verildiği için tekrar edilmemiştir.

⁸ Konumuz yükümlülük olduğu için izin ve yasak operatörleri burada detaylandırılmamıştır.

⁹ Bu ilkeler Lokman Çilingir'in "Normatif Yargıların Mantıksal Statüsü" isimli çalışmasından alınmakla birlikte açıklamalar ve dini temsilleri tarafımızca oluşturulmuştur (Çilingir, 2018, s.30-31).

02: $O(A) \wedge O(B) \supset O(A \wedge B)$ –Eğer A emredilmiş ve B emredilmişse, o zaman hem A hem de B emredilmiştir.

Örneğin: “Zekât verin” (A) ve “malınız nisap miktarına ulaştığında zekât verin” (B) ayrı ayrı emredilmişse, bu durumda “malınız nisap miktarına ulaştığında zekât verin” ($A \wedge B$) de emredilmiş olur. Bu ilke, fiilin (zekât verme) ve şartın (mali yeterlilik) birlikte yerine getirilmesiyle yükümlülüğün doğduğunu gösterir.

Aynı düşünce aşağıdaki ilkenin de temelinde yatar:

03: $\forall x O(Fx) \supset O(\forall x Fx)$ –Eğer bir kimseye F’yi yapmak emredilmişse, o zaman bütün F’leri yapması emredilmiştir.

Eğer her zekât yükümlüsüne “malı nisap miktarına ulaşırsa zekât versin” emredilmişse, o hâlde “bütün malı nisap miktarına ulaşan bireylerin zekât vermesi” birlikte emredilmiş olur. Bu ilke, bireysel sorumluluğun toplumsal düzeyde kolektif bir yükümlülüğe dönüştüğünü ifade eder.

T herhangi bir totoloji yani mantıksal olarak doğru bir önerme olduğunda, o zaman şu ilke geçerlidir:

04: $O(T)$ –Totolojik konular emredilmiştir. Bu tespit saf biçimsel bir anlama sahiptir.

“Zekât vermek zekât vermektir.” Bu ifade mantıksal olarak daima doğrudur ve sistem içinde biçimsel olarak emredilmiş kabul edilir. Bu tür önermeler içerik taşımaktan ziyade sistemin mantıksal bütünlüğünü sürdürmeye yöneliktir.

05: Eğer B, A’dan mantıksal olarak çıkarsanırsa, o zaman $O(A) \supset O(B)$ –Mantıksal sonuçları emredilen eylemler aynı zamanda emredilmiştir.

Eğer “malı nisap miktarına ulaşan kişi zekâtla yükümlüdür” ($A \supset B$) biçiminde bir çıkarım varsa ve A (malın nisap miktarına ulaşması) bir vakıa olarak gerçekleşmişse, o hâlde B (zekât verilmesi) zorunlu hale gelir. Bu ilke, koşullu dini yükümlülüklerin mantıksal olarak birbirine bağlı olduğunu ve şart gerçekleştiğinde hükmün vacip olduğunu formel olarak ifade eder.

Söz konusu maddelerden anlaşılacağı üzere, deontik mantık içerisinde çelişmezlik ilkesi, normatif sistemlerin mantıksal tutarlılığını güvence altına almak açısından kritik bir rol oynamaktadır. Hatta SDL içinde deontik çelişmezlik ilkesi şöyle ifade edilir:

- $\neg(O(A) \wedge O(\neg A)) \equiv$ Aynı anda bir eylemin hem yapılmasının hem de yapılmamasının yükümlülük olarak tanımlanması mantıksal olarak yasaktır.
- $\neg(F(A) \wedge P(A)) \equiv$ Aynı eylemin hem yasak hem de izinli olması mümkün değildir (von Wright, 1971, s. 132).

Bu formüller, normatif bir sistemde herhangi bir eylemin yapılmasının yükümlü kılınması durumunda, aynı anda yapılmamasının da yükümlü kılınamayacağını göstermektedir. Başka bir deyişle, aynı eylem hem zorunlu hem yasak olamaz (Føllesdal & Hilpinen, 1971, s. 13). Ancak pratik yaşamda karşılaşılan çok boyutlu yükümlülük durumları bu temsilin yeterliliğini sorgulatmaktadır. Zira bireyin aynı anda hem nisap miktarına sahip olduğu için zekât vermekle yükümlü olması ($\Box A$) hem de örneğin borçlarını ödemesi ya da bakmakla yükümlü olduğu kişilerin acil temel ihtiyaçlarını karşılaması gibi başka bir dini yükümlülükle ($\Box \neg A$ veya $\Box B$) karşı karşıya kalması mümkündür. Bu durumda iki ayrı normatif kaynaktan gelen yükümlülükler çatışmakta; bireyin hem zekât vermesi hem de vermemesi yönünde yükümlülüğü doğmaktadır. Klasik deontik mantık, O1 ilkesi gereği böyle bir çelişkili durumu sistematik olarak dışlamakta ve aynı anda hem $\Box A$ hem de $\Box \neg A$ ’nın geçerli olmasını mantıksal bir tutarsızlık olarak değerlendirmektedir. Bu yaklaşım, çatışan yükümlülüklerin sıkça görüldüğü dini normatif gerçekliği temsil etmekte yetersiz kalmakta; sistemin tutarlılığını koruma adına, normatif çoğulluğu ve bağlamsal karmaşıklığı yok saymaktadır. Dolayısıyla klasik yapı, yalnızca soyut ve

çelişkisiz normatif örüntüleri modelleyebilmekte, ancak dini hayatta karşılaşılan gerçek yükümlülük çatışmalarını biçimsel olarak anlamlandırmakta başarısız olmaktadır.

İlerleyen yıllarda von Wright klasik bakış açısını değiştirmiş, *On the Logic of Norms and Actions* başlıklı makalesinde, standart modal deontik sistemlerin çelişkiyi dışlayıcı yapısına eleştirel yaklaşarak, çelişki durumlarının yalnızca istisnai anormallikler değil, bizzat normatif düşüncenin parçası olduğunu ileri sürmüştür (von Wright, 1981, s.7-9) von Wright'ın ardından Fred Feldman da *Doing the Best We Can* adlı eserinde geliştirdiği Moral Obligation (MO) operatörüyle yükümlülüğü, öznenin belirli bir anda erişilebilir olan mümkün dünyalar içindeki en yüksek içsel değere sahip dünyalarda gerçekleşen eylemler üzerinden tanımlamıştır (Feldman, 1986, s. 199). Bu yaklaşıma göre bir özne, yalnızca mümkün ve tercih edilebilir olanı yapmakla yükümlüdür.

Feldman'ın dayandığı iki temel normatif ilke, dini yükümlülükler bağlamında da belirleyici bir rol oynamaktadır:

- Birleşim İlkesi (Agglomeration): Eğer bir mükellef hem A hem de B eylemlerini yerine getirmekle yükümlüyse, o hâlde $A \wedge B$ yani her ikisini birden yerine getirmekle de yükümlüdür (Feldman, 1986, s. 199). Örneğin: Bir Müslüman hem “oruç tutmak” (A) hem de “beş vakit namaz kılmak” (B) ile yükümlüyse, o hâlde her ikisini birlikte yerine getirmek ($A \wedge B$) onun üzerine farz olmaktadır.
- Gerekli Olan Mümkün Olmalıdır İlkesi (Ought Implies Can): Eğer bir kişi belirli bir eylemi yerine getirmekle yükümlüyse, bu eylemin söz konusu kişi açısından mümkün olması gerekir (Feldman, 1986, s. 199). Örneğin: Yolculuk veya hastalık gibi meşru mazeretlerle oruç tutamayan bir kişiden, Ramazan orucunu tutması beklenemez. Dolayısıyla yükümlülük, sadece eylemin fiilen mümkün olduğu koşullarda geçerlidir.

Bu ilkelerin mantıksal sonucu şudur: Aynı anda bir kişiye hem A hem de $\neg A$ emredilemez; çünkü bu durumda çelişkili bir yükümlülük ($A \wedge \neg A$) ortaya çıkar ve bu da “mümkün olma” şartını ihlal eder. Bu durum, yalnızca formel mantıksal yapı açısından değil, dini normların geçerliliği ve uygulanabilirliği açısından da merkezi önemdedir. Zira yükümlülük ifadeleri çelişkili hâle geldiğinde, bireyin davranışına yön verme işlevini kaybeder; karar verilemezlik baş gösterir ve ahlaki sorumluluk belirsizleşir.

Bu bağlamda, dini yükümlülüklerin geçerliliğini ve bağlayıcılığını etkileyen bazı belirleyici faktörler şu şekilde sıralanabilir:

1. Olgusal Koşullar: Dini yükümlülüğün yerine getirilip getirilemeyeceği, bireyin içinde bulunduğu fiziksel ve toplumsal koşullara bağlıdır. Örneğin, zekât vermek malî bir yükümlülüktür; ancak kişinin malı nisap miktarına ulaşmamışsa, yani zenginlik ölçütünü taşııyorsa, bu yükümlülük doğmaz. Dolayısıyla yükümlülük yalnızca belirli olgusal koşullar altında geçerlidir.

2. Normatif Bağlam: Dini normlar, bağlamsal olarak farklılık gösterebilir. Bireyin hangi eylemin dinen gerekli olduğunu belirlemesi için içinde bulunduğu mezhep, sosyal yapı ve dini otorite önemlidir. Örneğin, Hanefi mezhebinde mesh müddeti 24 saatken, Maliki mezhebinde daha uzun kabul edilebilir. Aynı fiil, farklı normatif bağlamlarda farklı hükümlere tâbi olabilir.

3. Koşullu Yükümlülük: Bazı dini yükümlülükler belirli bir durumun gerçekleşmesine bağlıdır. Örneğin, “Eğer yolculuktaysan, orucu kaza edebilirsin.” Bu tür koşullu ifadeler, mutlak yükümlülükten farklı olarak durum değerlendirmesi gerektirir ve bireyin kendisine en uygun davranışı seçmesini zorunlu kılar.

4. Alternatif Eylem Alanı: Bir yükümlülüğün değerlendirilmesi, bireyin sahip olduğu diğer meşru seçenekler çerçevesinde anlam kazanır. Örneğin, farz olan sabah namazını vaktinde kılamayan kişi, kaza olarak kılmakla yükümlüdür. Bu durumda “hemen kaza etmek” ya da “günün ilerleyen saatlerinde kaza etmek” gibi alternatifler içinde en uygun olan belirlenmelidir.

5. Sonuçların Değerlendirilmesi: Dini eylemlerin sonuçları da ahlaki değeri üzerinde belirleyici olabilir. Örneğin, bir kişi, zekâtını gizlice vererek riyadan sakınmayı hedefleyebilirken; başka bir durumda, açıktan zekât vererek başkalarına örnek olmayı hedefleyebilir. İkisi de meşrudur, ancak sonuçları farklıdır ve bağlama göre tercih edilir.

6. Failin Niyeti ve Bilgi Düzeyi: İslam ahlakında amellerin değerini belirleyen en temel unsurlardan biri niyettir. Örneğin, unutarak bir şey yiyen kişi, orucu bozmuş sayılmaz; çünkü niyetinde orucu bozmak yoktur. Benzer şekilde, haram olduğunu bilmeden yapılan bir fiil ile bilerek yapılan fiil arasında ahlaki ve hukuki fark vardır.

7. Zaman ve Olanak Faktörü: Bazı ibadetlerin yerine getirilmesi belirli bir zaman dilimine bağlıdır. Örneğin, hac ibadeti, belirli günlerde ve Mekke’de yerine getirilmesi gereken bir yükümlülüktür. Yol, sağlık, güvenlik gibi engeller varsa, kişi bu ibadeti yerine getirmekle mükellef tutulmaz. Yani imkânsızlık, yükümlülüğü düşürür (التَّيْسِيرُ تَجْلِبُ الْمُشَقَّةُ – “Zorluk kolaylık getirir” kaidesi).

Tüm bu değişkenler dikkate alındığında, normatif yükümlülük ifadesinin sabit kurallara indirgenmesi yanıltıcı olabilir. Aksine, bireysel yükümlülüklerin değerlendirilmesi, bağlam içindeki faktörlerin bütüncül ve koşullu bir analizini gerektirmektedir (Horty, 2001, s.96-121). Bu noktada dini yükümlülükler de sabit ve soyut kurallar olarak değil, bireyin niyeti, durumu, imkânları ve içinde bulunduğu bağlam temelinde değerlendirilmelidir. Bu da göstermektedir ki, mutlak ve çelişkisiz kurallara dayalı klasik deontik sistemler, dini yükümlülüklerin çok katmanlı ve değişken yapısını temsil etmekte yetersiz kalmaktadır. Buna karşın modern deontik yaklaşımlar, çelişmezlik ilkesine daha esnek yorumlar getirdiği ve bağlama duyarlı analizler önerdiği için çatışan dini yükümlülüklerin temsilini mümkün kılmaktadır.

2. MODERN DEONTİK MANTIKTA ÇATIŞAN DİNİ YÜKÜMLÜLÜKLERİN TEMSİL EDİLEBİLİRLİĞİ

Modern deontik mantık yaklaşımlarında, klasik sistemlerin aksine çelişmezlik ilkesi mutlak zorunluluk olarak kabul edilmemekte, aksine bağlam, zaman, otorite ve koşul gibi çok boyutlu değişkenleri dikkate alan daha esnek modeller geliştirilmektedir. Diğer bir deyişle, klasik sistemlerde çelişmezlik ilkesi aksiyomatik düzeyde korunmakta ve çelişkili yükümlülüklerin varlığı sistemin tutarlılığını bozan bir unsur olarak değerlendirilmekteyken, modern sistemler bu sınırın ötesine geçerek çatışmaları biçimsel olarak temsil edilebilir hâle getirmeyi hedeflemektedir. Modern deontik mantık literatüründe bu amaca yönelik pek çok farklı sistem önerilmiş olsa da bunların birçoğu yapısal benzerlikler taşımakta ve çoğunlukla aynı temel motivasyonlardan beslenmektedir. Bu çalışmada ise, normatif çatışmaları hem teorik hem de uygulamalı düzeyde temsil edebilme kapasitesi bakımından öne çıkan üç model—koşullu (dyadic) deontik mantık, dinamik deontik mantık ve çelişkiye toleranslı (paraconsistent) deontik mantık—ayrıntılı olarak ele alınmaktadır. Bu üç yaklaşım, yalnızca klasik sistemin sınırlarını aşmakla kalmamakta, aynı zamanda çatışan yükümlülüklerin biçimsel analizine yönelik kapsamlı bir çerçeve sunmaktadır.

2.1. Koşullu/Diyadik Deontik Mantık (Conditional/Dyadic Deontic Logic)

Normatif sistemlerde karşılaşılan yükümlülük çatışmaları, özellikle dini düzlemde ele alındığında hem biçimsel temsil düzeyinde hem de uygulamalı yönden ciddi teorik problemler ortaya çıkmaktadır. Özellikle klasik deontik mantık *göreve aykırı yükümlülük* (contrary-to-duty, CTD) olarak adlandırılan bu yapıları biçimsel olarak ifade etmede önemli sınırlılıklar taşımaktadır. Çünkü klasik sistemde, normatif çelişkilerin çoğunlukla bilişsel eksikliklerden kaynaklandığı, yeterli epistemik dikkat, bilgi bütünlüğü ve mantıksal özenle bu çelişkilerin bertaraf edilebileceğini varsayılmaktadır. Ne var ki, dini yükümlülüklerin çoğu, sabit ve evrensel normatif yapılar olarak değil, bağlamsal koşullara, istisnaî durumlara ve bazen de önceliksel değerlendirmelere açık olgulardan oluşmaktadır. Dolayısıyla bir failin aynı anda birden fazla ve birbiriyle çatışan dini yükümlülüğe tabi olması, yalnızca teorik bir olasılık değil, pratikte sıkça karşılaşılan bir durumdur. Örneğin İslam’da alkol tüketmek haram kılınmıştır. Ancak birey, ölümle karşı karşıya kaldığında ve yaşaması için başka hiçbir seçenek kalmadığında alkol

kullanmakla yükümlü olabilir. Bu durumda birinci yükümlülük (alkol tüketmemek) ile ikinci yükümlülük (hayatını korumak için tüketmek) çatışmaktadır. Her iki norm da kendi bağlamında geçerlidir; fakat aynı anda uygulanabilir değildir. Bu örnek, klasik sistemlerin sunduğu çelişkisizlik temelli aksiyomatik çerçevenin yetersizliğini açığa çıkararak, bağlamsal farklılıkları semantik düzlemde dikkate alabilen alternatif modellere olan gereksinimi ortaya koymaktadır.

Koşullu/Diyadik deontik mantık bu tarz çatışan yükümlülükleri yalnızca yüklemli/basit önermelerle değil, belirli koşullara bağlı olarak ifade edilen koşullu önermelerle ifade etme olanağı sağlamaktadır. Bu sistemde bir yükümlülük şu biçimde gösterilir:

$$O(A/C)$$

Bu ifade, “eğer C gerçekleşirse, o hâlde A yapmak zorunludur” anlamına gelir. Bu biçimsel yapı, CTD¹⁰ senaryoları, bağlamsal normatif ayrımlar ve alt-ideal durumlar için güçlü bir model sunmaktadır (Hansson, 1971; Nute & Yu, 1997). Dolayısıyla, A ’nın her durumda değil, yalnızca belirli bir koşul (C) gerçekleştiğinde zorunlu olduğunu belirtir. Daha da önemlisi bu sistem, görünürde (prima facie) dini yükümlülükler ile gerçek dini yükümlülükler arasında açık bir kavramsal ayrım yapar. Belirli bir durumda birbiriyle çelişen iki dini emir, ilk bakışta geçerli ve bağlayıcı görünebilir; ancak somut şartlar altında her ikisinin birden yerine getirilmesi mümkün olmayabilir. Böyle durumlarda, gerçek yükümlülük, içinde bulunulan şartlarda ifası mümkün olan ve dinî sorumluluğu azami ölçüde yerine getiren eylemi ifade eder. Dolayısıyla kişi, çelişen dini yükümlülükler arasında, mevcut bağlamda ifası mümkün olanı tercih etmekle yükümlüdür.

Bu durum biçimsel olarak şöyle tanımlanır:

$$[DF-DF] \text{ OF } (A/C) \text{ iff } \exists I \in I \perp \neg C: I \cup \{C\} \models BLA$$

Yani: C ile tutarlı olan ve $\neg C$ ile çelişmeyen bir buyruk kümesi I , C ’nin gerçekleştiği durumda A ’yı mantıksal olarak gerektiriyorsa, o hâlde A , C koşulu altında yapılması gereken fiilî (gerçek) yükümlülüktür (Hansen, 2005, s.488-489).

Koşullu sistemin özgün katkılarından biri, çelişmezlik ilkesine getirdiği bağlamsal esneklik sayesinde, birbiriyle çatışan gibi görünen dini yükümlülükleri biçimsel olarak aynı sistem içinde temsil edebilmesini sağlamasıdır. Örneğin: “ $O(A / B) \wedge O(\neg A / B)$ ” biçimindeki yapı, ilk bakışta mantıksal bir çelişme izlenimi verse de bu durum yalnızca koşulların özdeş olduğu varsayımı altında geçerlidir. Oysa bu sistemde, A ve $\neg A$ yükümlülükleri farklı öncül koşullara (B_1 , B_2) bağlandığında, yani her biri ayrı bir şer’î bağlam içinde tanımlandığında, çelişki ortadan kalkar. Böylece sistem, çelişmezlik ilkesini tümüyle reddetmek yerine, onu bağlama duyarlı bir biçimde yeniden yorumlar (Chellas, 1980). Bu yaklaşım, İslam hukukunda aynı fiilin farklı durumlarda farklı hükümlere tâbi olabildiği durumların mantıksal açıklamasını mümkün kılar. Örneğin, *mukim* için oruç tutma yükümlülüğü ($O[\text{tut} / \text{mukimlik}]$) ile seferî için oruç bozmaya izin veya müsaade ($O[\text{boz} / \text{seferilik}]$) yükümlülükleri, görünüşte bir çelişki oluştursa da koşullu sistem açısından semantik olarak ayrıdır. Çünkü her bir hüküm, farklı fikhî vasıf ve durumsal koşula bağlı olarak geçerlilik kazanır. Böylece koşullu sistem, dini normların iç tutarlılığını korurken, onların bağlamsal çeşitliliğini de biçimsel olarak ifade edebilir. Koşullu sistemin özgün katkılarından bir diğeri, yükümlülüklerin yalnızca ideal durumlar için değil, alt-ideal (non-ideal) durumlar için de yapılandırılabilmesini sağlamasıdır. Bu, Chisholm gibi CTD paradokslarının tutarlı şekilde biçimselleştirilmesini mümkün kılmaktadır (McNamara, 1996).

Chisholm paradoksunda dört önerme vardır:

1. Arabella büyükannesini ziyaret etmek için tren bileti almalıdır.
2. Arabella bilet alırsa, onu aramalıdır.
3. Arabella bilet almazsa, onu aramamalıdır.
4. Arabella bilet almaz (Chisholm, 1963).

¹⁰ Contrary-To-Duty (Göreve Aykırı Durum / Göreve Aykırı Yükümlülük)

Buradan şu iki sonuç çıkmaktadır:

- a. Önergeler (1)-(4) kendi aralarında tutarlıdır (çelişmezler).
- b. Ancak bu önergelerin hiçbirisi birbirinden mantıksal olarak çıkarsanamaz (bir diğeri tarafından mantıksal olarak zorunlu kılınmaz) (Barry & Belzer, 1983, s.295).

Bu önerme grubu sezgisel olarak tutarlı olsa da klasik sistemde çelişki doğurmadan biçimsel olarak temsil edilmesi mümkün değildir.

Chisholm'un göreve aykırı yükümlülük (CTD) paradoksu dini bağlamda şöyle örneklendirilebilir:

1. Müslüman zekât vermelidir.
2. Eğer zekât veriyorsa, bunu gönülsüz değil, ihlâs ile yapmalıdır.
3. Eğer zekât vermiyorsa, tevbe etmelidir.
4. Müslüman zekât vermemiştir.

Bu dört önerme klasik sistemde çelişkilidir. Ancak koşullu sistem şu temsillerle çelişmeyi aşabilir:

- $O(\text{zekât_ver} / \text{nisap_var})$
- $O(\text{ihlâs_göster} / \text{zekât_ver})$
- $O(\text{tevbe_et} / \neg \text{zekât_ver})$
- $\neg \text{zekât_ver}$

Bu gösterimler arasında yalnızca koşul sabit tutulduğunda çelişki oluşur. Dyadik sistem, koşul farklılığını esas alarak çelişkiyi semantik olarak etkisiz hâle getirir. Diğer bir deyişle koşullu deontik mantık sistemi, dini yükümlülüklerin bağlamsal değişkenliğini dikkate alarak hem biçimsel olarak tutarlı hem de anlam yönünden açıklanabilir bir yapı sunmaktadır. Bu sistem, özellikle dini normların iç çelişki barındıran durumlarında, mükellefin hangi durumda hangi yükümlülüğe öncelik vereceği konusunda mantıksal ve pratik bir model geliştirme imkânı sağlamaktadır.

Böylece dyadik sistem, klasik deontik mantığın patlayıcı yapısının (çelişkiden her şeyin çıkarsanabilmesi) önüne geçerek, dini hükümlerin bağlamsal doğasına daha uygun bir biçimsel temsil imkânı sunar. Bu esneklik, dini normların sadece soyut önergeler olarak değil, olası dünyalar bağlamında da işlenebilmesini mümkün kılar. Örneğin bir kişi farz bir hükmü ihlal ettiği bir durumda (örneğin kasıtlı olarak oruç bozma), bu kişinin artık içinde bulunduğu alt-ideal dünya için geçerli olan telafi edici yeni yükümlülükler (örneğin kefaret, tövbe, kaza) devreye girer.

Dyadik sistemin bir diğer katkısı, dini yükümlülüklerin zihinsel temsiline olan yüksek uyumdur. Beller'in önerdiği üç temel ilkeden, dini bağlama uyarlanan biçimiyle şu sonuçlar elde edilebilir:

- Kısıtlama İlkesi (Constraint Principle): Dini hayat, bireyin davranışlarının fikhî kurallarla kayıtlı olduğu bir çerçevede şekillenir. Her eylem, meşruiyetini dinî naslardan veya ictihâdî yorumlardan alır.
- Denklem İlkesi (Equivalence Principle): Müslüman bireyler, bir dini hükmün şartları sağlanmadığında, bunun tersinden hangi yükümlülüğün ya da ruhsatın geçerli olacağını kavramsallaştırabilir (örneğin seferde namaz kısaltmanın gerekliliği).
- Tükenimlilik İlkesi (Exhaustivity Principle): Bir dini yükümlülüğü doğru biçimde değerlendirmek için, o hükmü geçerli kılan bütün şer'î ön şartların dikkate alınması gerekir. Örneğin bir ibadetin vücûb şartları, sıhhat şartları ve eda şartları farklı düzeylerde analiz edilmelidir (Beller, 2008).

Bu ilkeler sayesinde Müslüman birey, dini normları yalnızca literal anlamda değil, örtük önkoşullarla, sosyal bağlamla ve kişisel deneyimle birlikte temsil eder. Örneğin "farz namazı cemaatle kılmak gerekir" kuralı, genellikle "bulaşıcı hastalık riski varsa tek başına kılmak caizdir" şeklinde genişletilir.

Beller, bu tür temsil yapısını aşağıdaki formülle modellemiştir:

$$((C \wedge N) \vee A) \Leftrightarrow DR$$

Bu yapı, dini bağlamda şöyle yorumlanabilir:

- C: Asli bir dinî şarttır (örneğin mükellef olmak),
- N: O eylemi farz kılan ek bir şarttır (örneğin vakit girmesi),
- A: Alternatif ama yeterli başka bir şarttır (örneğin tehir edilemez bir mazeret),
- DR: Dinî olarak düzenlenmiş fiilî yükümlülüktür (örneğin o namazın kaza edilmesi).

Koşul tarafı, tükenimlilik ilkesi sağlanana dek çok sayıda unsur içerebilir; ancak deontik taraf, yalnızca tekil bir hükmü hedef almaktadır (Beller, 2008, s.309-310). Bu da fıkıhta her bir fiilî durum için özel bir şer'î kuralın bulunmasını gerekli kılar.

Sonuç olarak, koşullu deontik mantık, klasik deontik mantığın temsil edemediği göreve aykırı dini yükümlülükleri ve ideal dışı ibadet/amel durumlarını hem formel açıdan tutarlı hem şer'î açıdan anlamlı hem de kognitif açıdan temsile elverişli biçimde modelleyebilir. Bu sistem, çağdaş İslam hukuk düşüncesinde normatif belirsizlikleri aşmak ve bağlama duyarlı yorum üretmek isteyen yaklaşımlar için güçlü bir mantıksal çerçeve sunabilmektedir.

2.2. Dinamik Deontik Mantık (Dynamic Deontic Logic- DDL)

Dinamik deontik mantık, klasik deontik sistemlerin soyut ve statik yapılarına karşı geliştirilmiş, eylem-temelli ve zamansal duyarlılığı yüksek bir mantık sistemidir. Bu yaklaşım, yapılması gereken (ought-to-do) türü normatif önermeleri yalnızca sonuç odaklı değerlendirmekle yetinmeyip, eylemlerin gerçekleştirilme süreçlerini, sıralamalarını ve bağlamalarını mantıksal olarak analiz etmektedir (Segeberg, 2009). DDL, klasik sistemlerde sıklıkla karşılaşılan "deontik çöküş" (deontic explosion) ve çelişkili yükümlülüklerin temsilineki başarısızlık gibi sorunları, tutarsızlık olarak değil, yeni yükümlülüklerin tetiklenmesi şeklinde yorumlayarak aşar. Böylece, ihlâl sonrası ortaya çıkan telafi edici yükümlülükler—örneğin özür dileme, tövbe etme, ceza uygulama veya düzeltici eylemler—biçimsel olarak ifade edilebilir hale gelmektedir (Frank & Kuiper, 1997, 343).

DDL'nin ayırt edici özelliği, normatif önermelerin yalnızca sonuçları değil, karmaşık eylemlerin yapısal bileşenleri ve gerçekleştirilme biçimleriyle ilişkili olarak biçimsel analizini amaçlamasıdır. Diğer tüm sistemler, deontik önermelerin mantığını temel bağlaçlar ($\vee$, $\wedge$, $\neg$) üzerinden ele alırken, dinamik deontik mantıklar bu önermeleri eylem birleşimcileri (seçim $\cup$, eşzamanlılık $\cap$, olumsuzlama $\neg$, sıralama, yineleme $*$, tersleme $\leftarrow$) aracılığıyla işlemektedir (Broersen, 2004, s.153-154). Dolayısıyla bu sistemde, deontik kavramlar (yasak, yükümlülük, izin) klasik modal operatörlerle değil, dinamik mantığın eylem-temelli yapısı aracılığıyla tanımlanır. Meyer, özellikle Anderson tarzı bir yasak tanımı benimseyerek, "bir eylem α yasaktır ($F\alpha$)" ifadesini, " α her gerçekleştirildiğinde zorunlu olarak ihlâl durumu (V) ortaya çıkar" biçiminde tanımlar: $F\alpha \leftrightarrow [\alpha]V$. Bu formülde kullanılan $[\alpha]\varphi$ ifadesi, dinamik mantığın temel yapısını yansıtır ve " α eyleminin gerçekleştirilmesi, φ durumunu zorunlu kılar" anlamına gelir (Meyer, 1988). Bu yapı, dini yükümlülüklerin zamana, sıraya, niyete ve gerçekleşme tarzına bağlı olarak nasıl farklılaştığını modellemek için özellikle elverişlidir. Örneğin İslam'da hac, yalnızca genel bir yükümlülük değil, belirli bir zaman diliminde, belli sıralama ve niyetle yerine getirilmesi gereken, çok aşamalı ve birleşik bir ibadet eylemidir. İhrama girme, Arafat'ta vakfe, tavaf, sa'y ve kurban gibi ardışık eylemlerden oluşan bu ibadet hem zaman hem de eylem sırasına duyarlıdır. Bu nedenle, Dinamik deontik mantığın eylem-sekanslarını temsil eden yapısı, bu tür çok aşamalı ibadetlerin mantıksal ve biçimsel analizine doğrudan uygulanabilir niteliktedir.

DDL zaman (temporal) mantığıyla doğal biçimde birleştirilebilmesi sayesinde, yükümlülüklerin belirli bir zamanda, belirli bir olaydan sonra ya da periyodik olarak yerine getirilmesi gibi karmaşık zaman kısıtlarını da ifade edebilme gücüne sahiptir (Frank and Kuiper, 1997, s.336-337). Çünkü DDL'de kullanılan '[]' operatörü sayesinde bir yükümlülüğün ne zaman ortaya çıktığı (bir eylemden sonra mı, önce mi, yoksa eylem sırasında mı) açık biçimde belirtilebilir; böylece göreve aykırı yükümlülüklerin farklı varyantları ayırt edilebilir ve daha esnek bir biçimde modellenenebilir (Anglberger, 2008, 430). Örneğin, bir kişinin normal şartlarda sigara içmemesi gerektiği yönünde bir dini yükümlülük bulunduğunu varsayalım (Sağlıklı $\rightarrow O(\neg \text{Sigara})$). Ancak zamanla gelişen bir hastalık (örneğin nikotin yoksunluğuna bağlı şiddetli kriz riski veya uzman doktorların tavsiyesiyle ilaç temelli bir bırakma süreci) nedeniyle sigarayı kontrollü şekilde tüketmek, kişinin sağlık durumunun bozulmaması için geçici bir zorunluluk haline gelebilir (Kriz $\rightarrow O(\text{Sigara})$). Her iki yükümlülük de kendi bağlamında değerlidir; fakat zaman ve durum değiştiğinde biri geçerliliğini yitirip diğeri devreye girebilir. Fiziki olanaksızlık nedeniyle çatışan ve klasik deontik sistemde temsil edilemeyen bu durum dinamik deontik mantığın yenilgi (defeat) mekanizması aracılığıyla çözümlenebilmektedir (Willer, 2016, s.325-327). Yani söz konusu sistemde daha özel ve bağlamsal olarak öncelikli olan yükümlülük, daha genel olanı hükümsüz kılmaktadır. Çünkü DDL, normların yalnızca geçerli olduğu durumları değil, zaman içindeki dönüşümlerini ve güncellemelerini de hesaba katmaktadır. Özellikle normların ihlal edilmesi durumlarında, sistemin nasıl güncelleneceği modellemeye dahil edilir. Bu bağlamda bir norm $O\phi$ geçerliyken, ilerleyen bir zamanda ya da ihlal durumunda $O\neg\phi$ gibi karşıt bir yükümlülük getirilebilir.

Bu durum, çelişmezlik ilkesinin zaman boyutuyla ilişkilendirilerek esnetildiği anlamına gelir. Yani:

$$O\phi \text{ } t_1 \wedge O\neg\phi \text{ } t_2$$

ifadesi sistem içinde geçerli olabilirken,

$$O\phi \wedge O\neg\phi$$

aynı anda geçersizdir.

Dolayısıyla DDL'de çelişmezlik ilkesi anlık durumlar için korunur, ancak dinamik süreçler içinde çelişki görünümü geçişler mümkündür. Sistem, çelişmezliği mantıksal olarak değil, yapısal güncellemeler yoluyla temin eder. Yani $O\phi \text{ } t_1$ ve $O\neg\phi \text{ } t_2$ aynı sistemde yer alabilir. Bu durum klasik mantığa göre çelişkili olsa da DDL'de zaman ayrımı sayesinde tutarlı kabul edilir. Bu bağlamda, yükümlülükler bağlamsal epistemik olasılıkların ışığında değerlendirildiğinde, deontik düşüncenin ve dilin doğasında bulunan bağlamsallığın, klasik mantığın doğrusal yapısıyla değil, bilgiye dayalı dinamik bir çıkarım süreciyle anlaşılması gerektiği ortaya konulmaktadır. Bu yaklaşım, çelişkili yükümlülükleri sadece teknik bir problem olarak değil, aynı zamanda epistemik duyarlılık içeren normatif bir süreç olarak değerlendirmeye imkân tanımaktadır (Willer, 2016, s.333-336).

Sonuç olarak Dinamik Deontik Mantık, yalnızca biçimsel tutarlılığı korumakla kalmayıp, çatışan dini normları da mantıksal olarak temsil edebilme kapasitesiyle, klasik sistemlerin ötesine geçen güçlü bir normatif model sunmaktadır. Yükümlülüklerin zamansal, bağlamsal ve eylem-tabanlı olarak yeniden tanımlandığı bu sistem, çelişkili yükümlülükleri salt mantıksal hatalar değil, karar vermenin kaçınılmaz sonucu olarak ele alır. Böylece DDL hem sezgisel doğruluğu hem de biçimsel geçerliliği aynı anda sağlayabilen, çelişmezlik ilkesine bağlı kalmaksızın çelişkili yükümlülükleri temsil edebilen ve bu tür durumları cezalandırılabilirlik, başarısızlık veya ahlaki açmaz biçimlerinde anlamlılaştırabilen güçlü bir biçimsel temellendirme sunmaktadır (Meyer, 1988).

2.3. Çelişkiye Toleranslı Deontik Mantık (Paraconsistent Deontic Logic)

Priest'e göre çelişkiye toleranslı mantıkta, bir önermenin doğruluk statüsü yalnızca "doğru" ya da "yanlış" olmakla sınırlı değildir. Bu sistemde bir önerme doğru, yanlış hem doğru hem yanlış ya da ne doğru ne yanlış olabilmektedir. Böylece klasik mantığın dışlayıcı ve ikili doğruluk anlayışının yerine, doğruluk değerlerinin çoğulluğunu kabul eden ve çelişkileri barındırabilen bir semantik yapı getirilmektedir. Bu anlayış, çelişkiyi sistemin çökmesine yol açan bir kusur olarak değil, anlam üretimini genişleten bir mantıksal kaynak olarak değerlendirilmektedir (Priest, 1998, s.413-414). Söz konusu yaklaşımda, klasik mantığın "patlama" (explosion) ilkesi reddedilmektedir. Başka bir deyişle, sistem içinde bir çelişki bulunduğunda herhangi bir önermenin bundan zorunlu olarak çıkarılabileceği varsayımı geçerli sayılmamaktadır. Bu nedenle çelişki, sistemi çökertecek bir unsur olmaktan çıkmakta; karar sürecini zenginleştiren normatif alanın içsel dinamiklerinden biri hâline gelmektedir.

Bu mantıksal çerçevenin deontik uzantısı olan çelişkiye toleranslı deontik mantıkta da çelişmezlik ilkesi evrensel bir zorunluluk olarak kabul edilmemektedir. Söz konusu sistem, Priest'in geliştirmiş olduğu dialetheism görüşüne dayanmaktadır. Bu görüşe göre bazı önermeler —örneğin "O(A)" ve "O(¬A)"— aynı anda hem doğru hem de yanlış olabilmektedir (Priest, 1988, s. 425). Böylelikle normatif çelişkiler, klasik sistemlerde olduğu gibi bir modelleme hatası olarak değil, normatif gerçekliğin yapısal bir niteliği olarak yorumlanmaktadır. Bu doğrultuda, " $O(p) \wedge O(\neg p) \neq \forall \varphi$ " biçiminde sembolleştirilen sistemde, çelişkiden her şeyin çıkarılabileceğini öne sürülen "ex contradictione quodlibet" ilkesi geçerli olmamaktadır (Priest, 2002). Böylece normatif düzlemde ortaya çıkan çatışmalar, sistemin dışına atılmaksızın, içsel tutarlılığını koruyan biçimsel bir çerçeve içinde temsil edilebilmektedir (Costa, 1986, s. 293).

Örneğin ebeveyne itaat, Kur'an'da açıkça emredilen önemli bir yükümlülüktür (O(itaat)). Ancak aynı zamanda bireye, Allah'ın emirlerine aykırı bir fiili işlemesi emredildiğinde (anne-babanın çocuğundan haram olan bir fiili —örneğin faizle borç alma veya içki satın alma— yapmasını istemesi), bu durumda Allah'a itaat ilkesi devreye girer (O(¬fiil)). Bu durumda birey aynı anda hem: "O(itaat) (ebeveyne)" hem de "O(¬fiil) (haram işlememe)" şeklinde iki çelişen yükümlülükle karşı karşıyadır. Buradaki $O(itaat) \wedge O(\neg itaat)$ yapısı, klasik mantıkta bir çelişki olarak değerlendirilip sistemin çökmesine neden olurken, çelişkiye toleranslı deontik mantık bu çatışmayı sistem içinde yerel, bağlamsal ve sıralı olarak ele alabilir. Yani sistem şunu söyleyebilir: "Her iki yükümlülük de geçerlidir, ancak bağlam ve öncelik ilişkisine göre birine riayet edilmesi mümkündür." Nitekim İslam hukukunda da ebeveyne itaat farzdır; fakat bu itaat, Allah'a isyanda geçerli değildir ("*Onlara güzel davran, fakat bana karşı gelme hususunda onlara itaat etme*" – Lokman 31/15). Bu durumda sistem, çelişkiyi doğrudan reddetmeden, her iki yükümlülüğün gerçekliğini ve çatışmasını kabul eder ve mantıksal tutarlılığı patlamaya uğramadan korur (Carnielli, 2002). Dolayısıyla, söz konusu deontik mantık türü, dini sistemlerde zaman zaman ortaya çıkan çatışan yükümlülükleri temsil edebilmek için güçlü ve gerçekçi bir araç olarak görünmektedir.

Hukuk, etik ve yapay zekâ gibi alanlarda gittikçe artan bir ilgiyle karşılan çelişkiye toleranslı deontik mantık, normatif yapıları daha doğru temsil eden bir paradigma olarak öne çıkmaktadır. Bu noktada çatışan dini yükümlülüklerin biçimsel temsili açısından da dikkate değer bir alan olduğu söylenebilir. Özellikle, mezhepler arası yorum farklılıkları, çoklu bağlamsal fetvalar ve pratikte karşılaşılan çatışan yükümlülük durumları gibi alanlarda söz konusu sistem, klasik sistemlerin sağlayamadığı kapsayıcı ve bağlamsal bir temsil imkânı sunmaktadır. Kısacası çelişkiye toleranslı deontik mantık, çelişmezlik ilkesinin normatif yükümlülüklerin temsili bağlamındaki mutlak otoritesini sorgulayan ve yerine daha bağlamsal, çok sesli ve gerçeklik temelli bir mantıksal temsil öneren çağdaş bir yaklaşımdır. Bu sistem, yalnızca biçimsel tutarlılığın korunmasına değil, aynı zamanda yükümlülüklerin içsel karmaşıklığının sistematik biçimde işlenmesine imkân tanımaktadır.

Netice itibariyle bu bölümde ele alınan modern deontik mantık sistemleri—koşullu, dinamik ve çelişkiye toleranslı—sayesinde mantığın dinî epistemolojideki rolü yeniden tanımlanmakta; klasik sistemlerin dayattığı biçimsel tutarlılık anlayışı yerine, normatif çoğulluğu sahih biçimde temsil etme kapasitesi ön plana çıkmaktadır. Bu bağlamda söz konusu modeller, fıkıh disiplininin özellikle içtihadî alanlarında veya pratikte karşılaşılan çatışmalı yükümlülük durumlarında, usulî ilkelerin mantıksal olarak daha esnek ve bağlamsal biçimde yeniden temsil edilebilmesine imkân tanımaktadır. Böylece, klasik sistemlerin dışladığı birçok normatif karmaşa, artık dışlayıcı değil içerici bir mantıksal çerçevede değerlendirilebilir hâle gelmekte; bu da modern İslam hukukçuları için hem teorik hem de metodolojik açıdan dikkate değer bir zemin sunmaktadır.

SONUÇ

Bu çalışmada, deontik mantığın normatif temsil gücü, özellikle çatışan dini yükümlülükler bağlamında değerlendirilmiş, çelişmezlik ilkesinin klasik sistemlerdeki mutlak konumunun, modern mantıksal yaklaşımlar karşısında yeniden yorumlanması gerektiğini ortaya koymuştur. Bu noktada klasik deontik sistemlerin çelişmezlik ilkesine dayalı katı yaklaşımı, özellikle çatışan dini yükümlülüklerin biçimsel temsili açısından ciddi yetersizlikler barındırdığı ifade edilmiştir. Oysa dini normatif gerçeklik, çoğu zaman birden fazla, bağlamdan bağımsız olarak çelişik gibi görünen yükümlülüğün aynı anda geçerli olabileceği durumları içermektedir. Bu nedenle modern deontik mantık sistemleri, klasik çelişmezlik anlayışının evrenselliğini sorgulayan ve yerine daha bağlamsal, yorumlayıcı ve çoğulcu yaklaşımlar geliştiren modeller olarak öne çıkmaktadır. Koşullu deontik mantık, çelişkileri koşula bağlı ayırıştırma yoluyla çözümlerken; dinamik deontik mantık, normatif ifadelerin zamana, sıralamaya ve güncellemelere göre değişebileceğini dikkate alarak çelişkiyi süreçsel olarak işlemektedir. Çelişkiye toleranslı deontik mantık ise, çelişkili yükümlülükleri doğrudan kabul ederek, sistem içinde korunabilir kılmakta ve normatif gerçekliğin karmaşıklığını mantıksal düzlemde anlamlı bir biçimde temsil etmektedir. Tüm bu sistemler, zorunluluk, izin ve yasak gibi modal kavramları yalnızca biçimsel operatörler olarak değil, aynı zamanda normların bağlam içinde nasıl anlam kazandığını belirleyen kavramsal araçlar olarak yeniden tanımlamaktadır. Böylece, normatif çıkarımların artık yalnızca soyut tutarlılıkla değil, bağlamsal temsil gücüyle de değerlendirildiği, daha esnek ve kapsamlı bir mantık paradigması şekillenmektedir. Çatışan dini yükümlülüklerin temsilde modern deontik mantık sistemlerinin sunduğu bu alternatif yaklaşımlar hem mantıksal geçerlilik hem de şer'î temsil açısından daha sahih, çoğulcu ve tutarlı bir kuramsal zemine işaret etmektedir.

Sonuç olarak, deontik mantığın gelişimi, yalnızca mantıksal bir evrim değil, aynı zamanda dini sistemlerin doğasına uygun biçimde yeniden yapılanma süreci olarak değerlendirilebilir. Çünkü modern deontik sistemler, çelişmezlik ilkesini soyut bir aksiyom olarak değil, bağlama göre biçimlenen, kimi durumlarda esnetilebilen ve kimi zaman da bilinçli olarak tolere edilen bir ilke olarak ele alarak, normatif temsilin kapsamını genişletmektedir. Bu bağlamda çelişen dini yükümlülüklerin biçimsel olarak ifade edilmesi ve çözümlenmesi, yalnızca teorik mantık açısından değil, aynı zamanda dini karar alma süreçlerinin tutarlılığı ve uygulanabilirliği açısından da önemli bir imkân alanı sunmaktadır.

KAYNAKÇA

- Anglberger, A. J. J. (2008). Dynamic Deontic Logic and Its Paradoxes. *Studia Logica*, 89, 427–435.
- Aristoteles (2011). Metafizik. (Ökten H. K. Yayına Hazırlayan). Fikir Mimarları Dizisi 13 Aristoteles İçinde. Say Yayınları.
- Beller, S. (2008). Deontic Norms, Deontic Reasoning and Deontic Conditionals. *Thinking & Reasoning*, 14(4), 305–341.
- Broersen, J. (2004). Action Negation and Alternative Reductions for Dynamic Deontic Logics. *Journal of Applied Logic*, 2(2), 153–168.
- Carnielli, W. A., & Marcos, J. (2002). A Taxonomy of C-Systems. In *Paraconsistency* (pp. 1–94). CRC Press.
- Chellas, B. F. (1980). *Modal Logic: An Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Chisholm, R. M. (1963). Contrary-To-Duty Imperatives and Deontic Logic. *Analysis*, 24(2), 33–36.
- Çilingir, L. (2018). Normatif Yargıların Mantıksal Statüsü. *Felsefe Dünyası* (68), 24–38.
- da Costa, N. C. A., & Carnielli, W. A. (1986). On Paraconsistent Deontic Logic. *Philosophia*, 16(3–4), 293–305.
- Dignum, F., & Kuiper, R. (1997). Combining Dynamic Deontic Logic and Temporal Logic for the Specification of Deadlines. In *Proceedings of the Thirtieth Hawaii International Conference on System Sciences* (Vol. 5, pp. 336–346). IEEE.
- Feldman, F. (1986). *Doing the Best We Can: An Essay in Informal Deontic Logic*. Dordrecht: D. Reidel.
- Føllesdal, D., & Hilpinen, R. (1971). Deontic Logic: An Introduction. In R. Hilpinen (Ed.), *Deontic Logic: Introductory and Systematic Readings* (pp. 1–35). Dordrecht: D. Reidel.
- Goble, L. (2005). A Logic for Deontic Dilemmas. *Journal of Applied Logic*, 3(3–4), 461–483.
- Grünberg, T. (2000). *Sembolik Mantık El Kitabı II: Özel Mantık Sistemleri*. Ankara: ODTÜ Geliştirme Vakfı Yayıncılık.
- Hansen, J. (2005). Conflicting Imperatives and Dyadic Deontic Logic. *Journal of Applied Logic*, 3(3–4), 484–511.
- Hansson, B. (1971). An Analysis of Some Deontic Logics. In S. Stenlund (Ed.), *Logical Theory And Semantic Analysis* (pp. 121–147). Dordrecht: D. Reidel.
- Horty, J. F. (2001). *Agency and Deontic Logic*. Oxford: Oxford University Press.
- İmamoğlu, H. (2018). *Klasik Mantıkta Akıl Yürütme: İstidlal*. Araştırma Yayınları.
- Loewer, B., & Belzer, M. (1983). Dyadic Deontic Detachment. *Synthese*, 54, 295–318.
- Lokhorst, G. J. C. (1999). Ernst Mally's Deontik (1926). *Notre Dame Journal of Formal Logic*, 40(2), 174–193.
- McNamara, P. (1996). Deontic Logic. In D. M. Gabbay & F. Guenther (Eds.), *Handbook Of Philosophical Logic* (Vol. 8, pp. 73–148). Dordrecht: Kluwer.
- Meyer, J.-J. C. (1988). A Different Approach to Deontic Logic: Deontic Logic Viewed As a Variant of Dynamic Logic. *Notre Dame Journal of Formal Logic*, 29(1), 109–136.
- Mishra, L., & Sarma, S. (2022). Tolerating Inconsistencies: A Study of Logic of Moral Conflicts. *Bulletin of the Section of Logic*, 51(3), 177–195.
- Nute, D., & Yu, Y. (1997). Defeasible Deontic Logic. *Fundamenta Informaticae*, 32(1), 263–283.
- Öner, N. (2011). *Klasik Mantık* (11. Baskı). İstanbul: Divan Kitap.

- Özel, A. (2020). *Tasdik Mantığı: Önermeler ve Mantıkî (Dedüktif) Kıyaslar*. Bursa: Bursa Akademi Yayınları.
- Priest, G. (1998). What is so Bad About Contradictions? *The Journal of Philosophy*, 95(8), 410–426.
- Priest, G. (2002). Paraconsistent Logic. In D. Gabbay & F. Guenther (Eds.), *Handbook of Philosophical Logic* (Vol. 6, pp. 287–393). Dordrecht: Kluwer.
- Royakkers, L. M. M. (1998). *Extending Deontic Logic for the Formalisation of Legal Rules*. Dordrecht: Springer Netherlands.
- Segeberg, K. (2009). Blueprint for a Dynamic Deontic Logic. *Journal of Applied Logic*, 7(4), 388–402.
- van Fraassen, B. C. (1971). Values and the Heart's Command. *The Journal of Philosophy*, 68(1), 5–26.
- von Wright, G. H. (1971). A New System of Deontic Logic & Deontic Logic And The Theory of Conditions. In R. Hilpinen (Ed.), *Deontic Logic: Introductory And Systematic Readings* (pp. 105–120; 159–177). Dordrecht: D. Reidel.
- von Wright, G. H. (1981). *New Studies in Deontic Logic: Norms, Actions and The Foundations of Ethics*. Dordrecht: Springer.
- Willer, M. (2016). Dynamic Foundations for Deontic Logic. In N. Charlow & M. Chrisman (Eds.), *Deontic Modality* (pp. 324–354). Oxford: Oxford University Press.

STRUCTURED ABSTRACT

This study examines the normative function of the principle of non-contradiction within classical and modern deontic logic systems, with particular focus on the formal representation of conflicting religious obligations. It also aims to reveal the paradigmatic transformation that has taken place within the domain of deontic logic. The central problematic of this study concerns how the pluralistic and, at times, contradictory nature of normative reality can be formally represented in light of the principle of non-contradiction ($\neg(A \sqcap \neg A)$) upheld by classical logic, and the related principle of explosion (ex contradictione quodlibet). Classical deontic logic systems, particularly Standard Deontic Logic (SDL), aim to preserve formal consistency by excluding contradictions from the system; however, this makes it impossible to systematically analyze situations where different religious obligations arise simultaneously.

In line with this issue, the study primarily addresses the formal correspondences established between the categories of actions in Islam and modern deontic modalities. The types of actions included in the normative classification of religion, namely Farḍ, Ḥarām, Makrūh, Mustahabb, and Mubāḥ, are symbolized as follows: Farḍ/Wājib (obligatory actions): $\Box A$; Ḥarām (prohibited actions): $\Box \neg A$; Mustahabb (preferred actions): preferably A ; Makrūh (actions to be avoided): preferably $\neg A$; Mubāḥ (permissible actions): $\Diamond A \sqcap \Diamond \neg A$

Although this formal mapping offers a significant opportunity for transferring religious norms into logical systems, it becomes meaningful only when grounded in a robust theoretical framework capable of accounting for the potential contradictions that may arise between these normative categories. For in specific contexts—such as cases where an action performed with the intention of seeking forgiveness raises the question of whether it also qualifies as an act of worship—one may encounter complex scenarios in which the very same action is simultaneously regarded as both obligatory (farḍ) and prohibited (ḥarām). Such cases violate the classical principle of non-contradiction, and as a result, classical systems exclude these normative contradictions from within the bounds of the system. In the subsequent sections of the study, modern approaches to deontic logic, developed in response to these limitations, are examined in depth. Within this framework, the analysis focuses on three core systems. Conditional Deontic Logic (Dyadic DL): This system expresses obligations relative to contextual conditions, thereby preventing contradictions from arising under the same condition. By doing so, it enables the representation of obligations that are dependent on distinct circumstances within a single logical framework. Dynamic Deontic Logic (Dynamic DL): By taking into account action-related components such as time, sequence, and intention, this system is capable of modeling the variability and temporal validity of obligations. It is particularly well-suited for the logical analysis of time-bound religious duties, such as ritual obligations that must be fulfilled at specific times—for instance, the requirement to perform the sacrifice on the first day of Eid al-Adha. Paraconsistent Deontic Logic: In line with Graham Priest's dialetheist approach, this system allows for the representation of contradictory obligations without triggering system collapse. This system acknowledges that both $O(A)$ and $O(\neg A)$ obligations can be valid simultaneously, providing a representation that is closer to the contradictory nature of normative reality. For example, scenarios such as a person being responsible for accompanying their sick mother at the same time as being obliged to attend a congregational prayer can be represented by this system without logical collapse. When these approaches are examined comparatively, the study argues that the principle of non-contradiction should no longer be treated as an absolute normative prerequisite, but rather reconsidered as a representational principle that can be flexibly reinterpreted in accordance with contextual, temporal, and semantic structures. In this way, the study transcends the exclusionary nature of classical systems, enabling a more accurate formal representation of the essential features of real-life normative experiences—such as plurality, conflict, and contextuality.

In conclusion, this study exposes the axiomatic limitations of classical deontic logic and its representational inadequacy in the face of conflicting religious obligations, while simultaneously opening a theoretical discussion on how modern deontic logic systems function to transcend these constraints. In this respect, the study proposes a new deontic paradigm that is grounded not only in logical consistency but also in the contextual representational capacity of religious norms.